

2.3. Metacognitive control of personality as an indicator of intellectual development

2.3. Метакогнітивний контроль особистості як показник інтелектуального розвитку

Вступ. Використання тестів психометричного інтелекту з метою передбачення успішності в конкретній сфері діяльності показало, що рівень IQ не може розглядатися як референтний прояв професійної компетентності.²²⁹²³⁰ Існують підстави стверджувати, що при розробці теорій інтелекту нового типу як альтернативним протофеноменом може виступати індивідуальний метакогнітивний досвід.

Тому не дивно, що широкого поширення в останні роки отримали окрім текстологічного і експериментально-психологічні теорії інтелекту Х. Айзенка, Е. Ханта, Р. Стернберга, М. О. Холодної та інших. Для теорій цього типу характерно визнання IQ-концепції інтелекту, проте експериментально-психологічного аналізу піддаються внутрішні когнітивні процеси, які стоять за IQ і дозволяють пояснити індивідуальні відмінності в успішності виконання традиційних інтелектуальних тестів.

В цих теоріях інтелект за своїм призначенням – це загальна пізнавальна здібність, яка проявляється, по-перше, в тому, як людина сприймає, розуміє і пояснює те, що відбувається і, по-друге, в тому наскільки продуктивно діє в тій чи іншій ситуації.

Згідно їх поглядів, інтелект – це не лінійне (уніполярне) вимірювання, яке може бути описане в термінах «низький показник – високий показник». В дійсності, будь-яка психічна властивість – це багатовимірне утворення. Індивідуальний інтелектуальний ресурс визначається збалансованим поєднанням когнітивних здібностей різного типу, сформованістю компонентів метакогнітивного досвіду (зокрема стратегій мимовільного і довільного контролю інтелектуальної діяльності), наявністю індивідуальних пізнавальних переваг, інтенцій тощо.²³¹

Ментальний досвід як пояснювальна категорія. Довгі роки монополія у вивченні інтелектуальних можливостей людини належала тестології. Саме в рамках цього напрямку оформилося поняття «інтелект» як наукова психологічна категорія, і саме тестологія, маючи майже вікову історію дослідження цієї психічної якості, вимушена була визнати своє повне безсилля у визначенні його природи.²³²

Складнощі в з'ясуванні онтологічного статусу поняття «інтелект» значною мірою пов'язані з тією обставиною, що предметом дослідження увесь цей час виступали властивості інтелекту (результативні і функціональні прояви інтелектуальної активності в певній системі завдань). Проте наміри сформулювати уявлення про природу інтелекту (як, втім, і про природу будь-якого психічного об'єкту) на основі опису його властивостей обертаються парадоксальним результатом: надмірна кількість знань про інтелект переходить в деяку їх якість з явно негативним знаком.

Як зазначила М. О. Холодна, питання про природу інтелекту вимагає принципового переформулювання. Відповідати потрібно не на питання: «Що є інтелектом?» (з подальшим перерахуванням його властивостей), а на питання: «Що є інтелектом як психічний носій своїх властивостей?».²³³

Згадаємо проблематичний і відомий приклад Л. С. Виготського з молекулою води. Так, якщо хтось у пошуках наукового пояснення властивостей води, наприклад, чому вода гасить вогонь, візьметься до розкладання води на водень і кисень, то із здивуванням виявить, що

²²⁹ Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума, с. 384.

²³⁰ Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования, с. 272.

²³¹ Холодная М. А. Психологическое тестирование и право личности на собственный вариант развития, с. 68.

²³² Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума, с. 384.

²³³ Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования, с. 272.

водень сам горить, а кисень є обов'язковою умовою горіння. Отже, робить висновок Л. С. Виготський, розкладання води на елементи не може бути шляхом, який приведе нас до пояснення її конкретних властивостей.

Тобто, пояснити природу інтелекту на рівні аналізу його властивостей (проявів) в цілому неможливо. Для цього треба перейти до аналізу особливостей структурної організації цього психічного утворення, які зумовлюють його системні властивості. Такий ракурс розгляду проблеми дозволяє припустити, що інтелект як реальне психічне утворення – це, насамперед, ті події, які відбуваються «усередині» індивідуального ментального досвіду як в ході його формування, так і з погляду ефектів його впливу на характеристики актуальної інтелектуальної діяльності.

З'являлися теорії, згідно яких для з'ясування механізмів психологічної (зокрема інтелектуальної) зрілості важливо не тільки те, що суб'єкт відтворює в своїй свідомості в процесі пізнавального віддзеркалення, але і те, як він осмислює те, що відбувається.

Ідею про ключову роль структурних характеристик пізнавальної сфери почали активно розвивати в когнітивній орієнтованих теоретичних напрямках, зокрема таких, як: 1) когнітивний напрям неофрейдизма; 2) когнітивна психологія особистості; 3) когнітивна психологія.

При всіх відмінностях ці когнітивні підходи об'єднує намір емпірично продемонструвати роль когнітивних структур (тобто різних аспектів структурної організації ментального досвіду) як детермінанти людської поведінки.

За суттю, були створені принципові передумови для зміни трактування природи інтелекту: інтелект – це не те, що вимірюється тестами інтелекту, а, швидше, інтелект – це особливості організації ментальної (розумової) сфери.

Було сформовано протилежний погляд на природу інтелекту, а саме з погляду інтелектуальної зрілості. Річ у тому, що традиційні теорії інтелекту не охоплювали (а часто і просто ігнорували) три особливі області феноменології інтелекту: особливості функціонування інтелекту, по-перше, в умовах реальної професійної діяльності людини (феномен «компетентності»), по-друге, у випадках надординарних інтелектуальних досягнень (феномен «таланту») і, по-третє, в літньому віці (феномен «мудрості»). Проте саме ці аспекти аналізу інтелектуальних можливостей людини виводять на перший план факт своєрідності ментального досвіду суб'єкта як основи його інтелектуальної зрілості.

Особливості організації метакогнітивного досвіду. Аналіз ментальних структур дозволяє виділити три рівні досвіду, кожен з яких має своє призначення.

1) Когнітивний досвід – це ментальні структури, які забезпечують зберігання, впорядкування і перетворення наявної інформації, що поступає, сприяючи тим самим відтворенню в психіці суб'єкта стійких, закономірних аспектів його оточення. Їх основне призначення – оперативна переробка поточної інформації на різних рівнях пізнавального відображення.

2) Метакогнітивний досвід – це ментальні структури, що дозволяють здійснювати мимовільну і довільну регуляцію інтелектуальної діяльності. Їх основне призначення – контроль за станом індивідуальних інтелектуальних ресурсів, а також за процесами переробки інформації.

3) Іntenціональний досвід – це ментальні структури, які лежать в основі індивідуальних інтелектуальних здібностей. Їх основне призначення – формування суб'єктивних критеріїв вибору щодо певної предметної області, напряму пошуку рішення, джерел інформації і способів її переробки.

У свою чергу особливості організації когнітивного, метакогнітивного і інтенціонального досвіду визначають властивості індивідуального інтелекту, конкретні прояви інтелектуальної

діяльності у вигляді тих або інших інтелектуальних здібностей, що характеризують продуктивність і індивідуальну своєрідність інтелектуальної діяльності суб'єкта.²³⁴

Таким чином, можна говорити про існування деякої ієрархії ментальних структур – на рівнях когнітивного, метакогнітивного і інтенціонального досвіду. Залежно від особливостей складу і будови цих форм досвіду ми можемо спостерігати і вимірювати конвергентні здібності (вирішення нормативних завдань в регламентованих ситуаціях), дивергентні здібності (породження нових ідей на основі нестандартних способів діяльності), навченість (здібність до засвоєння нових знань і навиків) і пізнавальні стилі (здібність до індивідуально-специфічних форм пізнавального віддзеркалення).

Особливу роль в запропонованій тріаді відіграють метакогнітивні процеси. Вчені усвідомили той факт, що разом з процесами переробки інформації (сприйняття, пам'ять, мислення), існують метакогнітивні процеси, що відповідають за управління процесом інтелектуальної діяльності.²³⁵

В. М. Дружинин²³⁶ та В. Д. Шадриков²³⁷ також неодноразово зазначав, що для оцінки індивідуальних інтелектуальних можливостей важливі не стільки характеристики «аналітичних» (когнітивних) процесів, скільки особливості «інтегральних психічних процесів» (у вигляді цілеспрямованість, планування, прогнозування, прийняття рішень і так далі). Останні забезпечують організацію і регуляцію інтелектуальної діяльності, формуючись на основі синтезу і координації аналітичних процесів.

У складі метакогнітивного досвіду особистості можна виділити чотири типи ментальних структур, що забезпечують різні форми саморегуляції інтелектуальної активності: мимовільний інтелектуальний контроль, довільний інтелектуальний контроль, метакогнітивна освідченість і пізнавальна позиція.

Одними з перших задалися запитання про мимовільний контроль інтелектуальної діяльності представники когнітивного напрямку неофрейдизма (Р. Гарднер, П. Хольцман, Г. Клейн і ін.). Вони заявили про наявність в пізнавальному досвіді людини специфічних структур, що отримали назву «когнітивних контролів». Будучи достатньо стійкими по відношенню до ситуативного і поведінкового контексту, когнітивні контролі організовують і координують роботу базових пізнавальних процесів, а також обмежують вплив афективних і мотиваційних станів на процес формування пізнавального образу.

Сформованість певних когнітивних контролів («когнітивних стилів», якщо використовувати загальноприйнятту сучасну термінологію) характеризує наявність індивідуально-своєрідних способів сприйняття, категоризації, оцінювання і інтерпретації дійсності, властивих даній конкретній особистості.

Аналіз результатів стильових досліджень дозволяє виділити основні психологічні індикатори сформованості мимовільного інтелектуального контролю:

1) обсяг та особливості сканування (відтворення) видимого оточення (когнітивний стиль «вузькість – широта сканування»). Одні люди здатні уявно охоплювати багато аспектів ситуації, мимовільно зосереджувати увагу на релевантних (стійких) її елементах та ігнорувати при цьому нерелевантні. Інші можуть усвідомлювати лише незначну кількість аспектів ситуації, схильні фіксувати її безпосередні, очевидні або суб'єктивно значущі елементи. За недостатньої розвиненості цієї форми мимовільного інтелектуального контролю простежуються ефекти центрації – надмірної фіксації уваги лише на одному елементі видимого поля, що породжує деформацію (розширення або стискання) суб'єктивного

²³⁴ Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума, с. 384.

²³⁵ Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования, с. 272.

²³⁶ Дружинин В. Н. Когнитивные способности. Структура. Диагностика. Развитие, с. 237.

²³⁷ Шадриков В. Д. Деятельность и способности, с. 231.

перцептивного простору, спотворення пізнавального образу (наприклад, об'єкт, що перебуває в центрі уваги, сприймається значно більшим);

2) особливості структурування видимого поля (когнітивний стиль «полезалежність – полenezалежність»). Полenezалежність полягає в здатності легко диференціювати просторове поле, швидко й точно виокремлювати його елементи, що є ознакою сформованості індивідуальних контролюючих стратегій. Особи з полезалежним стилем піддаються впливу поля, не здатні контролювати його вплив;

3) контролювання й стримування проявів імпульсивності в ситуації прийняття рішень (когнітивний стиль «імпульсивність – рефлексивність»). Імпульсивний стиль виявляється в миттєвій реакції на зовнішні сигнали, рефлексивний – у повільній відповіді на них. Рефлексивність свідчить не стільки про повільне опрацювання людиною інформації, скільки про витрачання більшої кількості часу на побудову ментальної репрезентації ситуації. Виявляється вона не лише в уповільненні першої відповіді, а й у вищій старанності й точності під час акумуляції інформації для прийняття рішення;

4) категоріальний контроль оцінок і суджень (когнітивні стилі «широкий – вузький діапазон еквівалентності», «широта категорії», «конкретна – абстрактна концептуалізація»). Одні люди будують свої судження про події на основі використання широких, узагальнених категорій, орієнтуючись на подібність чи відмінність об'єктів і явищ, осмислюють ситуацію із залученням багатьох понять і правил їх порівняння та комбінування; інші використовують вузькі, конкретні категорії, звертаючи увагу на відмінні ознаки об'єктів і явищ. Вони інтерпретують події, спираючись насамперед на власний понятійний досвід. Тенденція сортувати об'єкти на основі ситуативно-функціональних (тематичних), випадкових ознак і зв'язків є свідченням недостатньої зрілості категоріального контролю. Використання широких категорій та абстрактної концептуалізації (системного бачення) предметної сфери властиві творчій інтелектуальній діяльності;

5) особливості орієнтування в плинні суб'єктивного часу (ефекти швидкого, повільного або хаотичного орієнтування в часі).

Отже, мимовільний інтелектуальний контроль є одним із компонентів метакогнітивного досвіду дорослої людини, який забезпечує оперативне регулювання процесу оброблення інформації на індивідуальному пізнавальному рівні.²³⁸

Разом з тим, контроль процесів переробки інформації може здійснюватися не тільки мимовільно, автоматично, на субсвідомому рівні. Не менш важливу роль відіграють компоненти метакогнітивного досвіду, які відповідають за свідоме регулювання власної інтелектуальної поведінки.²³⁹

Основними психологічними індикаторами сформованості метакогнітивних структур досвіду, що лежать в основі довільного інтелектуального контролю, є:

1) уміння планувати – формулювати мету (цілі) власної інтелектуальної діяльності, продумувати засоби її реалізації, вибудовувати послідовність дій тощо. Головну роль у розвитку цього аспекту метакогнітивного досвіду відіграють процеси цілетворення;

2) здатність передбачати – прогнозувати можливі наслідки прийнятих рішень, зміни проблемної ситуації. Про цю інтелектуальну якість говорив китайський філософ Шан Ян: «Нерозумний не розуміє суті справи навіть тоді, коли вона вже виконана. Розумний же осягає суть справи ще до того, як з'являться перші її ознаки»;

3) уміння оцінювати – суб'єктивно визначати якість окремих «кроків» своєї інтелектуальної діяльності («Напевно, тут я помилився...»), її результат («Блискуче! Навіть не

²³⁸ Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума, с. 384.

²³⁹ Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования, с. 272.

очікував, що зумію знайти таке вдале рішення»), а також рівень і якість власних знань у певній предметній сфері;

4) здатність припиняти інтелектуальну діяльність на будь-якому етапі її виконання;

5) уміння обирати стратегію власного навчання та модифікувати її під впливом нових вимог і з урахуванням своїх інтелектуальних можливостей.

Отже, довільний інтелектуальний контроль забезпечує стратегічне усвідомлене керування інтелектуальною діяльністю.

Метакогнітивна освіченість як особлива форма ментального досвіду, що характеризує рівень і тип інтроспективних (пов'язаних із суб'єктивним спостереженням за функціонуванням власної психіки) уявлень людини про свої індивідуальні інтелектуальні ресурси, охоплює такі ознаки:

а) знання своїх індивідуальних інтелектуальних якостей (особливостей пам'яті, мислення, способів формулювання й вирішення проблем тощо), а також володіння основами інтелектуальної діяльності (ознайомленість із закономірностями, запам'ятовування, правилами ефективного мислення, відмінностями між логічно необхідними й емпірично правильними судженнями тощо);

б) уміння оцінювати власний розум як на рівні «недостатній – достатній», так і на рівні самоприйняття, відчуття інтелектуальної спроможності (інтелектуальної неспроможності), що характеризує інтелектуальний розвиток особистості;

в) готовність використовувати прийоми стимулювання та налагодження роботи власного інтелекту. Тому одним із критеріїв інтелектуальної зрілості є здатність оперативно й ефективно мобілізувати свої інтелектуальні сили для вирішення актуальної проблеми. Прийоми інтелектуального самоналаштування в кожній людині є індивідуальними. Одному для самоналаштування на ефективну інтелектуальну діяльність необхідно прийняти холодний душ, іншому – вступити в жваву дискусію, ще іншому – прогулятися вулицями.

Метакогнітивна освіченість передбачає наявність знань про особливості інтелектуальної діяльності, сформованість уміння налагоджувати функціонування власного інтелекту.

Пізнавальна позиція (пізнавальне ставлення до світу) може бути відкритою й закритою. Відкрита пізнавальна позиція свідчить про варіативність індивідуального ментального досвіду, різноманіття суб'єктивних способів осмислення подій, адекватне сприйняття незвичайних, у тому числі потенційно психотравмуючих, їх аспектів, їй притаманні такі ознаки:

а) усвідомлення можливості існування різноманітних уявлень про конкретне явище;

б) готовність використовувати різні способи опису й аналізу явища, здатність довільно переходити від одного способу до іншого (від логіко-аналітичного до образного, від інтуїтивно-асоціативного до алгоритмічного, від дієво-практичного до ігрового);

в) врахування точок зору інших людей, здатність синтезувати різні пізнавальні позиції в діалозі з іншими людьми;

г) особливе ставлення до парадоксів і суперечностей, сприймання незвичних фактів без суб'єктивних захистів і спотворень;

г) відносність індивідуальних суджень, яка виявляється в здатності погоджуватися зі змістом джерел інформації або диференціювати їх, сумніваючись у їх очевидності й безперечності;

д) сприйняття того, що відбувається, за принципом «можливо все, навіть те, що неможливо». Чим розумнішою є людина, тим складніше їй чимось здивувати, оскільки навіть найнеймовірніші події є для неї суб'єктивно очікуваними.

Закритій пізнавальній позиції особистості властиві стереотипність осмислення проблеми, неадекватне сприйняття незвичних і потенційно психотравмуючих аспектів

ситуації. Людина з такою позицією не може одночасно мати багато поглядів на явище, їй важко враховувати позиції інших людей, вона не здатна сприймати суперечності й парадокси, критично ставитися до джерел інформації, важко уявляє неймовірні події та факти.

Отже, ментальні структури метакогнітивного досвіду людини є психологічною основою здатності до інтелектуального саморегулювання, умовою продуктивного функціонування інтелекту. Міра сформованості метакогнітивного досвіду особистості свідчить про рівень її інтелектуального розвитку.

Висновки. Під впливом когнітивно-орієнтованих теоретичних напрямів відбулася зміна предмету психологічних досліджень інтелекту – перехід від результативних і функціональних властивостей інтелекту до ментальних структур як психічного носія цих властивостей. Аналіз ментальних структур дозволяє виділити три рівні досвіду: когнітивний, метакогнітивний та інтенціональний. Їх основне призначення – визначати, де, коли і як використовуватимуться наявні індивідуальні інтелектуальні ресурси.

В межах запропонованого підходу критерії рівня інтелектуального розвитку особистості пов'язані, по-перше, з тим, як людина сприймає, розуміє і пояснює те, що відбувається і, по-друге, з тим, які рішення вона ухвалює і наскільки ефективно діє в тих або інших складних ситуаціях.

Таким чином, інтелектуальний розвиток припускає не тільки вдосконалення когнітивних механізмів переробки інформації, але і формування метакогнітивних механізмів інтелектуальної саморегуляції.

Література:

1. Дружинин В. Н. Когнитивные способности. Структура. Диагностика. Развитие / В. Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2001. – 237 с.
2. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – СПб.: Питер, 2004. – 384 с.
3. Холодная М. А. Профессиональные иллюзии как следствие упрощенных представлений о человеческом интеллекте / М. А. Холодная // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2004. – Т. 1. – № 4. – С. 38-45.
4. Холодная М. А. Психологическое тестирование и право личности на собственный вариант развития / М.А. Холодная // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2004. – Т. 1. – № 2. – С. 66-76.
5. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
6. Шадриков В. Д. Деятельность и способности / В. Д. Шадриков. – М.: Логос, 1994 – 231 с.